

ANDERS H. STEFANSSON

## SARAJEVO

Sarajevo eksisterer som en idé, et fiktivt Sarajevo, hvis destruktion og lidelse gør os alle til landflygtige. [...] Hvis Sarajevos kultur dør, bliver vi alle dens forældreløse børn. (Salman Rushdie)

I Sarajevo blev krigens start almindeligvis forstået som en urban/rural konflikt mellem civiliserede borgere og barbariske bønder. (Cornelia Sorabji)

I 1984 var Sarajevo en succesrig vært for de olympiske vinterlege. I 1992 startede belejringen, beskydningen og delingen af Sarajevo. Ved krigens afslutning ved udgangen af 1995 lå byen mere eller mindre i ruiner, nu ventende på en langtrukken genopbygningsindsats. Gennem dette tiår oplevede Sarajevo således en dramatisk destruktions- og forandringsproces, der – på trods af forskellige historiske omstændigheder – bringer mindelser om Berlins storhed som rigshovedstad og vært for de olympiske sommerlege i 1936 og byens fald til Den Røde Hær i 1945. Krigshandlingerne i Sarajevo, som hang uløseligt sammen med det tidligere Jugoslaviens sammenbrud og konflikten i Bosnien-Hercegovina (herefter Bosnien), havde mangeartede og dybtgående konsekvenser for byens materielle, politiske, sociale, demografiske og kulturelle struktur. Som flere af de lokale indbyggere, jeg mødte sagde med dyb beklagelse i deres stemmer: „Sarajevo er ikke og vil aldrig igen blive den samme by som før krigen – hvis den da overhovedet atter bliver en by.“

Ifølge de lokale indbyggere var Sarajevo blevet til et sted, hvor der godt nok stadig var liv, men hvor den urbane kultur var noget nær uddød. Det var en udbredt opfattelse blandt de lokale, at Sarajevo i løbet af krigen havde forvandlet sig fra en moderne, europæisk, kosmopolitisk by til „én stor landsby“, præget af fattigdom, sociale problemer og kulturel primitivitet. Dette blev i høj grad fortolket som et resultat af de massive migrationer, som krigen gav anledning til. En stor del af Sarajevos oprindelige befolkning flygtede fra byen, mens titusinder af internt fordrevne personer fra andre dele af landet søgte tilflugt i Sarajevo. Denne artikel fokuserer på disse modsatrettede fordrivelsers kulturelle betydning i Sarajevo, især på den populære idé blandt *sarajlije* (Sarajevos førkrigsindbyggere<sup>1</sup>) om en „rural-urban krig“ (Alisabri n.d.:4) eller en kamp mellem den overlegne, kultiverede bykultur og de tilbagestående, arkaiske kulturelle praksisser, som de nye migranter tilsyneladende bragte med sig.<sup>2</sup>

Det er velkendt, at mange antropologer studerer *i* byer, og dette gælder ikke mindst migrationsforskere. Derimod er antropologiske skildringer *af* eller teoretiske modeller *for* byer langt mere sjældne (Low 1996:384; vigtige undtagelser er bl.a. Hannerz 1980; Sassen 1991; Smith 2001). Nærværende artikel analyserer byen (Sarajevo), det urbane (ideen om Sarajevos „sjæl“) og det rurales (de nye migranternes) påståede destruktive påvirkning af det forfinede, urbane landskab, dog primært fra en etnografisk vinkel. Den kan også ses som et bidrag til den overraskende minimale antropologiske litteratur om byens kulturelle betydning set gennem den lokale befolknings briller (se dog fx Rotenberg et al. 1993). Endvidere følger argumentet sig til forskningen inden for byers udvikling – eller måske snarere „afvikling“ – i krise- og nedgangsperioder, bl.a. som følge af afindustrialisering, globalisering og politisk vold<sup>3</sup>.

### Urbant eksil: bønder i byen

I løbet af krigen flygtede anslået 240.000 indbyggere med forskelligartet etnonational baggrund fra Sarajevo, der i 1991 havde en befolkning på lidt over en halv million indbyggere. Til gengæld migrerede 100.000-150.000 personer til Sarajevo, fortrinsvis bosniakker (bosniske muslimer), der som følge af „etnisk udrensning“ var blevet fordrevet fra andre dele af landet (International Crisis Group 1998). Fra sarajlijes synspunkt ledte disse migrationer til et dobbeltsidet „urbant eksil“. På den ene side levede en stor del af byens oprindelige befolkning nu som flygtninge i andre dele af Bosnien og i andre lande, mens mange af byens nuværende beboere befandt sig i territorielt eksil i Sarajevo. På den anden side havde disse befolkningsmæssige forflytninger bragt Sarajevo – dvs. den urbane livsstil – i en slags kulturelt eksil. I den proces var sarajlije blevet fremmede i deres egen by, „hjemløse hjemme“ (Jansen 1998). Det var – for at sige det mildt – almindeligt at høre de lokale udtale sig kritisk om de forringende kulturelle standarder i Sarajevo: „Sarajevo er ikke en by længere“; „Sarajevo er blevet til én stor landsby“; „Vi er blevet invaderet af bønder“; „Der er ingen kultur her længere“ osv.

Som Bosniens største by og igennem lang tid dets økonomiske, kulturelle og politiske centrum fremstod førkrigstidens Sarajevo i indbyggernes selvforståelse som det mest urbaniserede, udviklede og kultiverede sted i Bosnien. Den udbredte term „Sarajevos sjæl“ (*sarajevski duh*) relaterede sig til ideen om byens og dens indbyggers kulturelle overlegenhed – i den populære opfattelse blandt andet karakteriseret ved relativ velstand, et højt uddannelsesniveau, kosmopolitanisme, „europæiskhed“ og multikulturalisme, kort sagt en raffineret, „højkultur“. I modsætning hertil skildrede sarajlije andre dele af Bosnien og andre bosniere – heriblandt de nye migranter – som mere eller mindre rurale, primitive, traditionelle, religiøse og ukultiverede (se også Cattaruzza 200; Macek 2000; World Bank 2002).

Sarajlijes fjendtlige holdninger til nytillkommerne var ikke mindst synlige i den terminologi, de benyttede til at beskrive de nye migranter i byen. De mest almindelige termer for de nytillkomne var *dosljaci* (litt.: de, der er kommet; men i det tidligere Jugoslavien med negative bibetydninger) og *dosljo* (samme ord, men endnu mere patroniserende). Mindre præcise, men næppe mere flatterende begreber var *seljaci* (bønder/landsbybeboere), *seljacine* (bondetampe), *papci* (hove), *gorstaci* (bjergfolk) og *primitivci* (primitive folk). Undertiden blev de nytillkomne også omtalt som *indianci* (indianere)

eller *afrikanci* (afrikanere). I andre tilfælde blev specifikke grupper af nytilkomne kategoriseret ud fra deres regionale baggrund, fx Hercegovina, Østbosnien eller Sandjak,<sup>4</sup> med dertil hørende mere eller mindre stigmatiserende kulturelle karakteristika.

Mine spørgsmål angående sarajlijes holdninger til nytilkomne gav sædvanligvis anledning til lange, følelsesladede og stærkt farverige beskrivelser af de nye indbyggeres primitive, rurale opførsel. Her formulerer Jasminka, en 40-årig kvinde, der havde været flygtning i Norge, nogle typiske anklager mod de nyankomne:

De gør alt på en måde, der ikke er passende i en by. De opfører sig på en ukultiveret måde, de er uuddannede, analfabeter, de har nogle vaner, der er fremmede for os. De vasker tæpper udenfor, ryster dem ud af vinduet, smider affald ud af vinduet. Alt dette hører ikke hjemme i en by. Den måde, de taler på. Når de ringer til nogen, siger de, 'Hamo, er det dig?', i stedet for at sige deres navn. Alt dette generer mig.

Mange af sådanne fortællinger fokuserede på nytilkomnes „privatisering“ og „ruralisering“ af byens offentlige rum, hvorved de forulempede andre mennesker i det tæt befolkede urbane miljø. Deres håndtering af affald var et af de hyppigst forekommende samtaleemner og en stadig kilde til frustration og afsky. Da jeg spurgte Dragan, en ung mand, der efter krigen var vendt tilbage fra Tyskland, hvad hans holdning var til nytilkomne, udbrød han et spontant „føj!“, før han begyndte at beskrive, hvordan de nye beboere i hans boligkompleks smed skrald ud ad vinduet i stedet for selv at gå ned og putte det i de dertil indrettede containere. Han fortalte, at når han sad og så fjernsyn om aftenen, blev han konstant forstyrret af lyden af affald, der ramte jorden nedenfor.

Ifølge sarajlije var et yderligere afskyvækkende kendetegn ved nytilkomne, at de lod flokke af geder og køer græsse i byens udkant og holdt høns og andre dyr i deres boliger, ofte lejligheder. Kombineret med særegne og landlige måder at klæde sig, gå og tale på gjorde dette de nytilkomne til en særdeles synlig gruppe i Sarajevo:

Jeg gik til postkontoret tæt ved *den evige ild* [monument for faldne partisaner i 2. verdenskrig i centrum af Sarajevo], og en kvinde i 50'erne med curlere i håret, slåbrok og hjemmesko gik ind og direkte forbi hele køen [til skranken]! Bare ved at se på folk ved man, hvem der er byboere, og hvem der er nytilkomne, også blandt de unge. Man ville aldrig se en pige fra byen med stærk makeup og stramtsiddende tøj midt på dagen (Alma, midaldrende kvinde, tilbagevendt fra Tyskland).

Nogle gange kan man se, hvordan de går i byen, de taler for højt, og ofte råber de til hinanden fra lang afstand (Dragan).

Nytilkomne blev også beskyldt for at benytte et udannet, sjofelt sprog og upassende, landlige og ofte religiøst betonedede hilsner. De var endvidere kendt for at have en høj frekvens af analfabetisme. Nytilkomnes tilbagestående kulturelle kompetencer blev gjort til genstand for en række nye, populære vittigheder. Disse gjorde typisk grin med deres manglende evne til at begribe formålet med den urbane civilisations tekniske „vidundere“, som fx toiletter, vandhaner, elektrisk varme, moderne køkkenfaciliteter og elevatorer.

Endnu mere alvorligt var det fra de lokales synsvinkel, at nytilkomne nærrede fundamentalistiske religiøse, etniske og politiske holdninger, som truede den „fine og kompliserede“, endog „skrøbelige“ kulturelle pluralisme i Sarajevo (Karahasan 1994:16):

Nytilkomne skaber uorden i Sarajevo. De påtvinger os islam. Vi har i Sarajevo altid respekteret hinanden [på tværs af etnonationale og religiøse skillelinjer]. Men nu bliver ekstremistiske holdninger importeret udefra, og jeg vil ikke acceptere det. Uanset hvilken nationalitet, folk har, synes jeg, at alle skal vende tilbage til deres egne steder. Jeg ville ønske, at den gamle [demografiske] struktur ville komme tilbage (Aida, 30-årig kvinde, tilbagevendt fra Tyskland).

Nytilkomne blev beskrevet som aggressive og på grund af deres ringe uddannelsesniveau som lette ofre for politisk manipulation fra nationalistiske kræfters side. Fænomener som mafiaagtig kriminalitet, korruption og nepotisme blev også i stor udstrækning tilskrevet nytilkomnes uheldige indflydelse.

På baggrund af disse beskrivelser er det ikke overraskende, at sarajlije og de nytilkomne blev opfattet som befindende sig i forskellige sociale og kulturelle verdener. Således karakteriserede Dragan de to grupper som værende ligeså forskellige som „himlen og jorden“, og da han selv ufrivilligt vendte tilbage fra eksil i Tyskland, fik chokket over de forandrede forhold i Sarajevo ham til at føle sig, som om „jeg var blevet nedkastet fra månen“. For nogle sarajlije var deres rurale landsmænds ukultiverede opførsel ikke nogen ny erkendelse, mens denne først gik op for andre i løbet af krigen eller i eksil. Som Zlatko, en ung bosnisk flygtning, jeg mødte under et tidligere feltarbejde i Danmark, udtrykte det: „Jeg var ikke klar over, at der levede så dumme mennesker i mit land, før jeg mødte dem på flygtningecentrene i Danmark“. På grund af deres følelse af kulturel fremmedgørelse nærrede mange sarajlije nostalgiske og tydeligvis noget rosenrøde billeder af livet i Sarajevo før krigen og den rurale „invasion“. De beskrev, hvorledes det, der engang var „en europæisk by“, endog „et europæisk centrum“, med en standardfrase var „blevet sat 100 år tilbage i udvikling“ og degenereret til „én stor landsby“, „Afrika“, „Mellemøsten“ eller „et kulturløst sted“.

## Tilbagevenden og materielle konflikter

For sarajlije lå det eneste håb om atter at gøre Sarajevo til et urbant, kultiveret sted i flygtningenes tilbagevenden, både hjemvenden af den del af sarajlije, der nu levede i eksil i udlandet og i andre dele af Bosnien, til Sarajevo og af de nytilkomne til deres oprindelsessteder. Uheldigvis betragtede mange imidlertid denne udvikling mere som en drøm end som en realistisk mulighed. De fleste sarajlije anså nytilkomne som folk, der – selv om de oprindeligt var blevet tvunget til at flygte fra deres hjemegne – nu var kommet til at værdsætte det (ruraliserede) urbane livs mange fordele og derfor ikke længere ønskede at vende tilbage til deres tilbagestående og krigsramte hjemområder:

De er ikke kommet her [til Sarajevo], fordi de på det tidspunkt ønskede det, og det var vanskeligt for dem at forlade deres huse og arnesteder [*ognjiste*]. Men jeg ser, at de fleste af dem ikke ønsker at forlade byen og tage tilbage til deres landsbyer, nu da de har smagt bylivet. Man kan ikke sammenligne livet i Srebrenica eller Zepa [provinsbyer i det østlige Bosnien] med livet i Sarajevo eller i Ilidza eller Hadzici [forstæder til Sarajevo], hvor de fleste af dem bor. Hvem ville ønske at tage væk herfra, når de har transport lige til døren? Dette er bylivet i modsætning til landsbylivet. Det er kun et eventyr, når de siger, 'Jeg ville ønske at tage tilbage til mit eget sted.' Og alle beder til Gud om, at de ikke behøver at tage tilbage! (Jasminka).

Med et hyppigt brugt udtryk havde nytilkomne „grebet asfalten“ (*docepali se asfalta*):<sup>5</sup> „Sarajevo er blevet til en landsby. Folk, der er ankommet fra landet, nyder livet i Sarajevo. De har grebet asfalten. De har opdaget, hvordan det er ikke at arbejde hårdt, sådan som de har gjort hele livet. De ønsker ikke at gøre det igen“ (Zilka, 60 år, tilbragte krigen i Sarajevo). Som det fremgår af disse udtalelser, troede sarajlije ikke på nytilkomnes påstande om, at de mest af alt ønskede at rejse tilbage til deres førkrigshjem, men at de bare ikke var i stand til det på grund af sikkerhedsrisici og etnisk forfølgelse i disse områder. Tværtimod var de fleste sarajlije overbevist om, at de internt fordrevne godt kunne vende tilbage, men at de simpelthen foretrak ikke at gøre dette, fordi de ikke ønskede at genoptage deres hårde, ukomfortable bondeliv.

Migration til byerne var ikke noget nyt fænomen i det tidligere Jugoslavien, men ifølge sarajlije øgedes tilflytningen til Sarajevo som følge af krigen i en sådan grad, at byen mistede sin tidligere evne til at absorbere nytilkomne og transformere dem til kultiverede byboere. Mange opfattede altså ikke bare „urbanisering“ som rural migration til byerne, men også som skabelsen af den rette urbane kultur blandt migranterne. Efter krigen var det tværtimod den tilbageværende del af bybefolkningen, der var tvunget til at tilpasse sig landsbyfolkets manerer: „Sarajevo har forandret sig meget. Nytilkomne bringer det primitive med sig. Mange nye mennesker er ankommet hertil, som jeg ville have troet ville tilpasse sig byen og de nye forhold. Men tværtimod forventer de sig, at byen skal tilpasse sig dem,“ sagde Ivanka, en ældre kvinde, der var vendt tilbage fra Serbien. „Det vil tage 30 år for dem at lære at leve som bymennesker, og jeg har ikke tid til at vente på det,“ udtalte Jasna, der efter krigen sammen med sin mand var vendt tilbage fra Canada, fordi de bl.a. savnede Sarajevos kulturelle atmosfære. Som så mange andre tilbagevendte var de blevet så desillusionerede over forandringerne i Sarajevo og i Bosnien generelt, at de overvejede at emigrere, denne gang permanent (Stefansson 2003; Søfting 2002).

Sarajlije portrætterede sig selv som en udsat, koloniseret minoritet i deres egen by, konfronteret med den massive mængde tilflyttere og deres dominerende adfærd. Muligvis på grund af denne følelse af magtesløshed havde de en tendens til at overdrive nytilkomnes antal. For eksempel sagde en mand, at sarajlije nu kun udgjorde 20 procent af den samlede befolkning. Sarajlije følte sig økonomisk og politisk marginaliseret af nytilkomne, der fra de førstnævntes perspektiv på bekostning af den lokale befolkning benyttede deres stærke sociale netværk til hurtigt at sikre sig adgang til materielle goder, ikke mindst jobs, lejligheder og sociale ydelser. Mens sarajlije i egen selvopfattelse ikke svigtede deres tolerante og multietniske idealer, beskrev de nytilkomne som opportuniste, der ikke veg tilbage fra at melde sig ind i SDA, bosniakkernes dominerende nationalistiske parti, eller simulere nyfunden islamisk overbevisning for materiel vindings skyld. Specielt de indflydelsesrige jobs i den offentlige forvaltning blev anset for at være faldet ganske i hænderne på som oftest ukvalificerede nytilkommere, som ydermere blev beskyldt for at bruge deres poster til at berige sig selv gennem korrupsion og anden kriminalitet.

I modsætning til nytilkommerne blev de sarajlije, der havde forladt Sarajevo i løbet af krigen, generelt betragtet som civiliserede, kultiverede og kosmopolitiske personer, naturligvis især fordi en stor del af de mennesker, jeg forskede iblandt, selv var tilbagevendte flygtninge. I den sammenhæng blev beslutningen om at forlade et Sarajevo i hastigt materielt, kulturelt og moralsk forfald ofte fortolket som et udslag af flygtningenes antinationalistiske, ikke-voldelige, urbane værdier. Eftersom mange nytilkommere boede

i flygtningenes forladte boliger, ville flygtningenes tilbagevenden potentielt slå to fluer med ét smæk ved samtidig at tvinge nytilkommerne ud af byen. Imidlertid fandt tilbagevenden af Sarajevos oprindelige befolkning kun sted i relativt beskedent omfang. Størstedelen af de bosniske flygtninge opholdt sig stadig i deres vestlige værtslande, hvor de ofte havde fået permanent opholdstilladelse eller statsborgerskab. Ligeledes var kun en lille del af de mange serbere fra Sarajevo, der søgte tilflugt i Republika Srpska (den bosnisk-serbiske del af Bosnien) og Serbien, vendt permanent tilbage til byen. Mange flygtninge fra Sarajevo søgte dog at få deres boliger tilbage, men tit for at sælge dem, bytte dem til boliger i andre dele af det tidligere Jugoslavien eller leje dem ud. Tilsvarende lykkedes det efterhånden nytilkomne at få ejendomsretten til deres boliger i andre dele af landet tilbage, som mange derefter udnyttede økonomisk til at sikre sig permanente hjem i Sarajevo. Konsekvensen af disse dispositioner har overalt i Bosnien været, at de krigsrelaterede befolkningsforflytninger i stort omfang er blevet permanente, og at landet i praksis er blevet etnonationalt opdelt (International Crisis Group 2002).<sup>6</sup>

Boligsørgsmålet er helt centralt for forståelsen af sarajlijes antagonistiske holdninger til nytilkomne. En god del af de mennesker, jeg talte med, var repatrierede flygtninge fra Sarajevo, der efter deres tilbagevenden oplevede, at de ikke kunne få adgang til deres boliger, fordi disse som nævnt i mange tilfælde var beboet af nytilkomne. De „midlertidige“ beboere nægtede ofte at forlade flygtningenes hjem, endsige at lade de tidligere beboere besøge deres boliger. Ifølge de tilbagevendte sarajlijes beretninger skete det ikke sjældent, at de blev mødt med trusler og chikane, når de med bankende hjerte bankede på deres egen dør. Da de lokale myndigheder samtidig obstruerede flygtningenes lovmæssige ret til deres førkrigsboliger – for eksempel gennem forhaling af behandlingen af flygtningenes ansøgninger og ved ikke at udsætte de midlertidige beboere fra boligerne, når en afgørelse endelig var truffet – var mange nødsaget til at søge midlertidig indkvartering i byen, mens de ventede på, at deres boliger skulle blive ledige<sup>7</sup>. Flere af informanterne havde levet som det, de kaldte, „flygtninge i deres egen by“ i to-tre år, da jeg var i kontakt med dem. Andre ventede med at repatriere, til de midlertidige beboere var blevet sat på gaden. For at gøre det hele endnu mere ulykkeligt erfarede de tilbagevendte sarajlije, efter at de omsider havde fået deres boliger tilbage, at disse ofte var blevet bestjålet og skændet af nytilkomne eller af andre ubudne gæster. Sådanne materielle konflikter forstærkede de tilbagevendte flygtninges animositet over for nytilkommerne, hvis opførsel ikke overraskende blev fortolket som endnu et bevis på deres rurale, ukultiverede og primitive baggrund. En yderligere kilde til konflikt lå i nytilkomnes overtagelse af flygtningenes jobs. Til forskel fra boligerne var tilbagevendte flygtninges mulighed for at få deres tidligere arbejde tilbage begrænset.

Mens Sarajevos urbane civilisation således var under angreb indefra af de rurale tilflyttere, havde Sarajevo i løbet af krigen også været under angreb udefra, hvilket ligeledes af sarajlije blev fortolket som et resultat af urbane-rurale kulturelle forskelle. Ikke bare blev landbefolkningen på grund af dens nationalisme og primitivitet beskyldt for at have forårsaget den voldelige konflikt i Bosnien (jf. Donia & Fine 1994:9; Østergård 1993:14-15). Set fra mange sarajlijes synsvinkel var krigen ydermere landbefolkningens bevidste forsøg på at ødelægge byerne og den urbane livsstil. Som det sikkert vil være de fleste læsere bekendt, var Sarajevo under krigen i mere end tusind dage belejret af den bosnisk-serbiske hær – den længste belejring af nogen by i nyere tid. Fra de omkransende højdedrag og fra den del af byen, som de bosniske serbere kontrollerede, blev

Sarajevo efter forgodtbefindende bombarderet, ligesom civile konstant var i fare for at blive nedskudt af snigskytter, og forsyningen af el, vand og gas i lange perioder blev lukket.<sup>8</sup> For sarajlije udgjorde den serbiske hærs handlinger under krigen det ultimative symbol på barbari, på rurale angreb på urbane værdier, på civilisation angrebet af primitivitet, på kultur angrebet af ikke-kultur eller natur. Det var derfor normalt at høre sarajlije omtale de bosnisk-serbiske aggressorer som „bønder“, „der hadede byen, fordi de ikke kunne forstå den“ (Bringa 1995:240; jf. Sorabji 1994:125), og som derfor ønskede at destruere Sarajevo og især dens pluralistiske, multietniske levevis, der var en trussel mod belejrerens nationalistiske og monoetniske ideologi (Bogdanovic 1994; dell' Agnese 2003; Vujovic 2000).

Blandt disse byens ødelæggere var de bosniske serberes leder, den krigsforbryder-anklagede og stadig eftersøgte Radovan Karadzic, der endda selv adskillige steder har ytret sin afsky for det urbane, bl.a. i formuleringen „vi har ofte følt, at byerne er som fængsler“ (Vujovic 2000:134). Sarajlije fremhævede derfor ofte det faktum, at selv om Karadzic havde boet i Sarajevo i en årrække, så var han ikke en indfødt beboer i byen, men derimod en „serbisk bonde fra den montenegrinske bjerg[egn] Durmitor“ (Dizdar 1998:36). Eftersom Karadzic havde levet det meste af sit voksne liv i Sarajevo, hvor han tog sin uddannelse, praktiserede som psykiater og udgav digtsamlinger, giver det fra et vestligt perspektiv næppe mening at karakterisere ham som en „bonde“ (jf. Anzulovic 1999:141-2). Men set gennem bosniske kulturelle briller, hvor urban refererer til dannelse, tolerance, kultiveret opførsel og moralske værdier, var det logisk at stemple Karadzic og hans tilhængere som rurale og primitive. Det er i den forbindelse interessant, at hvor krigen i Bosnien i den populære vestlige forståelse udspillede sig mellem forskellige etnonationale grupper, beskrev mange sarajlije uoverstigelige kulturelle forskelle som konfliktens essens.

## Urbanitet og (u)kultur

Som det indtil videre turde være fremgået af denne artikel, var sarajlijes væsentligste anke mod nytilkomne ikke så meget det faktum, at de ikke stammede fra Sarajevo, men snarere at de gennem deres adfærd afslørede en rural, tilbagestående og moralsk forkastelig kulturel mentalitet. Disse stærke kulturelle skel mellem det urbane og det rurale og mellem det kultiverede og ukultiverede var bestemt ikke særegne karakteristika for efterkrigstidens Sarajevo, men dybt rodfæstede i hele det tidligere Jugoslavien, før såvel som efter de voldelige konflikter i 1990'erne (Drakulic 1999:195-203; Duijzings 1996; Simic 1972, 1983; van de Port 1998).<sup>9</sup> Dog blev deres betydning intensiveret og redefineret på grund af den senere tids dramatiske forandringer i området. Antropologen Tone Bringa beskriver den populære idé om eksistensen af kulturelle oppositioner i førkrigstidens Bosnien: „At være 'kultiveret' (*kulturni*) eller 'ukultiveret' (*nekulturni*) refererer til en hel række ideer associeret med andre sociologiske oppositioner, såsom by versus landsby, uddannet versus uuddannet, fattig versus rig, moderne og vestlig versus tilbagestående og balkansk“ (Bringa 1995:58).

Der er mange årsager til disse kulturelle distinktioners centrale betydning i det tidligere Jugoslavien, som imidlertid kun kan behandles kortfattet her. Først og fremmest skyldes vigtigheden af urbane, civiliserede værdier regionens lange historiske baggrund

som en politisk, økonomisk og kulturelt marginaliseret del af Europa, specielt i løbet af århundrederne under osmannisk styre. På det stigmatiserede Balkan eksisterer der en dybtfølt længsel efter „Europa“ (læs: Vest- og Centraleuropa) og et behov for at blive betragtet som „ægte“ europæere, ikke som primitive, orientalske barbarer fra Balkan (Bakic-Hayden og Hayden 1992; Todorova 1997). Som følge af krigen i 1990'erne – som jo af omverdenen i høj grad blev opfattet som en borgerkrig, antændt af iboende, irrationelle etniske spændinger – er Bosnien og Balkan i dag fjernere fra Europa end nogensinde før, og derfor er det blevet om muligt endnu vigtigere for de lokale at hævde egne dannede, civiliserede og kultiverede egenskaber. Før som efter krigen var det primære middel til selvhævdelse at fremhæve og lægge afstand til de landsmænd, der ikke var som én selv: de primitive, bønderne, de uuddannede og ukultiverede, gæstearbejderne, albanerne, sigøjnerne osv. (van de Port 1998:50-54). Med tydelig indignation i pennen beskriver antropologen Mattijs van de Port, hvordan han i byen Novi Sad i Vojvodina (den nordlige del af Serbien) ikke mødte „andet end et fuldstændig [små]borgerligt samfund“, hvor de lokales „optagethed af deres eget civilisationsniveau“, deres stræben efter at blive kategoriseret som „gode mennesker“ (*fini ljudi*) (op.cit.:40) og deres „stringente og ukritiske efterlevelse af konventioner og regler for korrekt opførsel snart føles indsnævret, forskræmt og åndsforladt“ (op.cit.:42; Konstantinovic 1981).

Som nævnt ovenfor var tilstrømningen af landbefolkningen til byerne ikke nogen ny proces, selv om den accelererede voldsomt under krigen i 1990'erne. Kommunistpartiet, der kom til magten efter Anden Verdenskrig, gjorde økonomisk udvikling, urbanisering og industrialisering til centrale elementer i dets politiske projekt, og fra 1950'erne startede en massiv migration til større byer som Beograd, Zagreb og Sarajevo.<sup>10</sup> Det nye lederskab med Tito i spidsen anså udbredelsen af uddannelse og en passende dosis europæisk *kultura* blandt masserne for at være den bedste og hurtigste vej til at bringe Jugoslavien ud af dets tilbagestående tilstand (Doder 1987:196). Dette medførte dog samtidig, at den store landlige del af befolkningen blev dæmoniseret: „Den rurale befolkning var et symbol på den mentalitet, livsstil og de levevilkår, som det nye socialistiske Jugoslavien skulle lægge bag sig“ (van de Port 1998:46).

Ifølge jugoslaviske samfundsforskere medførte den hastige urbanisering en „ruralisering af byerne“ (Kostic 1969; Spangler 1983:83; Simic 1972, 1983). Som det for eksempel sås i forhold til den fortsatte betydning af slægtskabsrelationer, måtte byerne tilpasse sig de rurale migranternes levevis. Disse akademiske forestillinger om „ruraliseringen af byerne“ vandt genklang blandt mange almindelige bosniere, som hævdede, at det hverken før, under eller efter krigen var alle, der migrerede til en by som Sarajevo, som lod deres rurale mentalitet bag sig og assimilerede sig til den urbane livsstil. Det var i denne optik muligt at leve i byen i mange år, endda i generationer, og stadig blive kategoriseret som en bonde og en nyttilkomne af andre. Asim, der levede som flygtning i Danmark, udtalte for eksempel om den rurale mentalitets inert:

Folk, der kom til byen efter revolutionen [den kommunistiske magtovertagelse ved Anden Verdenskrigs afslutning] fik hurtigt penge og uddannelse, men her [pegende mod hovedet] forblev de primitive. Det var normalt i Jugoslavien, at en person havde en god uddannelse, tv og satellitantenne, men når han talte, kunne man høre, at han var 'en mand af i går'.

Folk kunne på samme måde bo i provinsen eller på landet og blive betragtet som kultiverede. Dette viser, at stereotyper som „urban“, „bonde“ og „nyttilkomne“ relaterede



sig mere til tilskrevne kulturelle mentaliteter end til sociale fakta. I det tidligere Jugoslavien blev „urbanitet“ altså forstået som en abstrakt tilstand, en moralsk og kulturel kvalitet, der var delvist løsrevet fra sted. Herved åbnedes der op for en fleksibilitet i forholdet mellem sarajlije og nytilkomne og mellem folk fra byerne og folk fra landet. Relationerne mellem sarajlije og de nytilkomne var nemlig ikke i hverdagslivets sociale praksis præget af apartheid-lignende segregation og fjendtlighed, i modsætning til det noget dystre billede, der indtil videre er blevet tegnet i denne artikel. Omend der var en tendens til, at sarajlije og nytilkomne primært socialiserede inden for egne grupper (Macek 2000:135-7; World Bank 2002:13) – bl.a. som en naturlig følge af allerede etablerede sociale bånd – eksisterede sociale relationer på tværs af disse skel også. Mange informanter erkendte, at når det kom til konkrete personer, levede alle sarajlije bestemt ikke op til idealet om det civiliserede bymenneske; ej heller passede nytilkommerne nødvendigvis til billedet af den primitive bonde.

Da nogle af mine informanter blandt de tilbagevendte bosniske flygtninge selv var nytilkomne i Sarajevo, idet de efter repatrieringen havde valgt eller var blevet tvunget til ikke at flytte tilbage til deres førkrigshjem i andre dele af Bosnien, kunne jeg ved selvsyn konstatere, at de færreste af dem passede ind i lokalbefolkningens stereotype forestillinger. Disse informanter understregede da også kraftigt, at de absolut ikke var vokset op på et bjerg eller i en landsby, men derimod i andre af Bosniens urbane miljøer, og derfor ikke var mindre urbane, udviklede, veluddannede eller kultiverede end sarajlije. Enkelte hævdede endda, at de var *mere* sofistikerede og ordentlige end folk fra Sarajevo. Dette indikerer, at mange nytilkomne selv tog del i og reproducerede antagelsen om det urbane-rurale, kultiverede-ukultiverede hierarki. Faktisk artikulerede nytilkomne ofte denne idé endnu kraftigere end sarajlije, fordi de på grund af den generelle stigmatisering af de nye migranter var nødt til at fremhæve egne urbane kvaliteter for at opnå den lokale befolknings accept. Men da dette i reglen skete ved at distancere sig fra andre grupper af nytilkommere, der blev opfattet som mindre udviklede og kultiverede end én selv, blev der ikke udviklet nogen intern solidaritet eller fælles (mod)identitet i nytilkommernes rækker, hvilket man måske ellers kunne have forventet.<sup>11</sup>

## Sarajevos syndebukke

Denne artikel har analyseret den betydelige appel, som „kontrasternes retorik“ (Comaroff & Comaroff i Thomas 2002:377) mellem sarajlije og nytilkomne havde i efterkrigstidens Sarajevo, de parallelle urban-rural og kultiveret-ukultiveret stereotyper og ideen om, at nytilkomnes territorielle eksil i Sarajevo førte til kulturelt eksil for sarajlije. Endog for en udlænding som jeg selv kunne det undertiden være svært ikke at overtage den lokale kulturelle diskurs og begynde at forklare, hvordan tingene fungerede (eller snarere: ikke fungerede) ud fra disse hierarkiske kulturelle klassifikationer. Når man var i kontakt med de bureaukratiske og korrupte offentlige myndigheder, kørte i dårligt lugtende busser eller betragtede affaldet i byens offentlige rum, var det fristende at lægge skylden for hele miseren over på de rurale nytilkomne, der bare ikke kunne finde ud af at opføre sig ordentligt i byen.

Det var nemt at glemme, at i en by, der kun netop var begyndt at restituere sig oven på krigens destruktion og økonomiske nedtur, kunne tingene næppe forventes at gå så

glad som i Frankfurt – og sarajlije syntes at overse dette faktum hele tiden. Det var også værd at huske på, at tilsyneladende præmoderne praksisser, som for eksempel at holde høns og geder i byen eller plante grøntsager uden for boligblokke, for mange forarmede bosniere repræsenterede en nødvendig og rationel økonomisk strategi i vanskelige tider. Nytilkomne var generelt mere fattige end sarajlije og stod oftere uden arbejde og uden egen bolig end lokalbefolkningen. Ud fra en cirkulær logik tillagde sarajlije imidlertid nytilkomnes marginaliserede sociale position deres geografiske oprindelse og kulturelle habitus.

Det er derfor nærliggende at konkludere, at nytilkomne af lokalbefolkningen blev gjort til syndebukke for materielle og sociale forringelser i Sarajevo, som i bund og grund mere var et resultat af krig og krise end af nytilkomnes tilbagestående kulturelle vaner. At udtrykke bitterhed mod rurale nytilkomne udgjorde i den forbindelse en nem, legitim og apolitisk måde at luften sine frustrationer over ens egne dårlige levevilkår og den generelle sociale og politiske elendighed i Bosnien. På dette punkt var der en tydelig parallel til tilværelsen i det tidligere socialistiske Jugoslavien, hvor kritik artikuleret i politiske eller etnonationale termer kunne give langvarige fængselsstraffe, mens beskyldninger holdt inden for rammerne af den kulturelle diskurs var ufarlige, hvis ikke ligefrem en social norm. I Sarajevo blev det efter krigen stadig betragtet som uacceptabelt at rette anklager mod andre etnonationale grupper som helhed, ikke mindst i selskab med udlændinge, over for hvem man helst skulle demonstrere tolerance, multietnisk ideologi og europæisk kosmopolitanisme. Sarajlije (og mange andre bosniere) fortolkede åben kritik af andre nationaliteter netop som et tegn på en upassende, ukultiveret, rural tankegang. Derimod blev modstand mod og latterliggørelse af tilbagestående, rurale nytilkomne anset for at være en integreret del af den urbane, civiliserede kulturelle mentalitet.

## Noter

1. *Sarajlije* betyder „indbyggere i Sarajevo“, men til denne artikels formål benytter jeg termen til at referere til den befolkning, der boede i Sarajevo før krigens udbrud.
2. For andre analyser af modsætningen mellem land og by, se bl.a. (Ferguson 1992; Robertson 1991; Thomas 2002; van de Port 1998:37-66).
3. Artiklen bygger på længerevarende etnografiske feltarbejder i Sarajevo i perioden 1999-2001. Disse feltarbejder fandt sted som led i et ph.d.-projekt, der havde til formål at analysere tilbagevendte flygtninges (re)integrationsproces i Sarajevo. Projektets resultater er blevet præsenteret i Stefansson (2000, 2003, 2004a, 2004b).
4. Sandjak er et område, der strækker sig på begge sider af grænsen mellem Serbien og Montenegro, primært befolket af muslimer.
5. „Asfalt“ og „beton“ er vidt udbredte bosniske metaforer for bylivet. Således understregede mange informanter, at „Jeg blev født på asfalten“, for at klassificere sig selv som ægte byboere, i modsætning til nytilkommerne, der først for nylig havde „grebet asfalten“.
6. Selv om Sarajevo må karakteriseres som ét af de mest multietniske områder i Bosnien, idet forholdsvis mange etniske minoriteter forblev i byen under krigen, er den bosniakiske andel af befolkningen alligevel skudt i vejret fra ca. 50 procent før krigen til 87 procent i 1998, mens den serbiske del af byens indbyggere er blevet reduceret fra 30 til 5 procent (International Crisis Group 1998).
7. Overalt i Bosnien ville rygtet vide, at de lokale boligkommissioner næsten udelukkende var besat med

medarbejdere, der selv var internt fordrevne, og som af denne grund havde en interesse i at modarbejde flygtninges tilbagekrævning af deres ejendom.

8. Den resterende del af Sarajevo var under krigen kontrolleret af regeringshæren (Armija Bosne i Hercegovine), der dog i løbet af konflikten blev stadigt mere domineret af den bosniakiske befolkningsgruppe, der var i klart flertal i denne del af Sarajevo. Som et led i Dayton-fredsftalen fra 1995 blev Sarajevo, med undtagelse af nogle enkelte kvarterer, reintegreret som en del af Den Bosniakisk-Kroatisk Føderation.
9. Under et nytligt feltarbejde i Banja Luka, den næststørste by i Bosnien, i dag hovedbyen i Republika Srpska, stødt jeg på nogenlunde samme opdeling mellem kultiverede lokale byboere og primitive, rurale tilflyttere, fx indfanget i dette populære rim: *Otjerajte ove gotovane, vratite se nase muslimane* (smid nasserne ud, send vores muslimer tilbage).
10. Af alle republikker i det tidligere Jugoslavien havde Bosnien den laveste grad af urbanisering. Mange bosniere migrerede dog til større byer uden for Bosnien (Spangler 1983:89).
11. Den erfaring selv at have været nyttilkommer ét sted gav sig normalt heller ikke udslag i forståelse for de, der var nyttilkommere i ens eget sted. Fx beskrev Nedžad, der var vendt tilbage fra Sarajevo til sin landsby i Hercegovina, de fordrevne bosniske kroater i landsbyen som inkarnationen af den primitive nyttilkommer: „Der er mange nyttilkommere her. De kommer fra bjergene omkring Konjic [en by i den bosniakisk kontrollerede del af Hercegovina]. De er sgu vilde mennesker!“

## Litteratur

- Alisabri, Sabani  
n.d. Titova Street and Its Sociological Significance. The Best of Lica (Issues 1-10: May '96 to June '98). Sarajevo: The British Council.
- Anzulovic, Branimir  
1999 Heavenly Serbia: From Myth to Genocide. New York & London: New York University Press.
- Bakic-Hayden, Milica & Robert M. Hayden  
1992 Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review* 51(1):1-15.
- Bogdanovic, Bogdan  
1994 Grad i smrt [City and Death]. Beograd: Beogradski krug.
- Bringa, Tone  
1995 Being Muslim the Bosnian Way: Identity in a Central Bosnian Village. Princeton: Princeton University Press.
- Cattaruzza, Amael  
2001 Sarajevo, Capitale Incertaine. *Balkanologie* 5(1-2):67-75.
- dell'Agnese, Elena  
2003 Making and Remaking Sarajevo's Image. *Spaces of Identity* 3(4). ([www.univie.ac.at/spacesofidentity](http://www.univie.ac.at/spacesofidentity)).
- Dizdar, Enver  
1998 Dobro dosli u Sarajevo: Novi turisticki vodici 1998/Welcome to Sarajevo: New Tourist Guide 1998. Sarajevo: MIB.
- Doder, Dusko  
1978 The Yugoslavs. New York: Random House.
- Donia, Robert J. & John V.A. Fine  
1994 Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed. New York: Columbia University Press.
- Drakulic, Slavenka  
1999 Café Europa: Life after Communism. New York: Penguin Books.

- Duijzings, Ger  
1996 The Exodus of Letnica. Croatian Refugees from Kosovo in Western Slavonia. A Chronicle. I: R.J. Kirin & M.P. (eds.): War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives. Zagreb: Institute for Ethnology and Folklore Research.
- Ferguson, James  
1992 The Country and the City on the Copperbelt. *Cultural Anthropology* 7(1):80-92.
- Hannerz, Ulf  
1980 *Exploring the City*: New York: Columbia University Press.
- International Crisis Group  
1998 *Rebuilding a Multi-Ethnic Sarajevo: A Strategy for Promoting the Return of Minorities to the Bosnian Capital*. Sarajevo/Bruxelles: International Crisis Group Balkans Report nr. 30.  
2002 *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia & Herzegovina*. Sarajevo/Bruxelles: International Crisis Group Balkans Report nr. 137.
- Jansen, Stef  
1998 *Homeless at Home: Narrations of Post-Yugoslav Identities*. I: N. Rapport & A. Dawson (eds.): *Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement*. Oxford & New York: Berg.
- Karahasan, Dzevad  
1994 *Sarajevo, Exodus of a City*. New York: Kodansha International.
- Konstantinovic, Radomir  
1981 *Filozofija palanke [Provinsbyens filosofi]*. Beograd: Nolit.
- Low, Setha M.  
1996 The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City. *Annual Review of Anthropology* 25:383-409.
- Macek, Ivana  
2000 *War Within: Everyday Life in Sarajevo under Siege*. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29.
- Robertson, Jennifer  
1991 *Native and Newcomer: Making and Remaking a Japanese City*. Berkeley: University of California Press.
- Rotenberg, Robert & Gary McDonogh  
1993 *The Cultural Meaning of Urban Space*. Westport, CT: Bergin & Garvey.
- Sassen, Saskia  
1991 *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Simic, Andrei  
1972 *The Peasant Urbanites: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York: Seminar Press.  
1983 *Urbanization and Modernization in Yugoslavia: Adaptive and Maladaptive Aspects of Traditional Culture*. I: M. Kenny & D.I. Kertzer (eds.): *Urban Life in Mediterranean Europe: Anthropological Perspectives*. Urbana: University of Illinois Press.
- Smith, Michael P.  
2001 *Transnational Urbanism: Locating Globalization*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Sorabji, Cornelia  
1994 *Mixed Motives: Islam, Nationalism and Mevluds in an Unstable Yugoslavia*. I: C.F. El-Solh & J. Mabro (eds.): *Muslim Women's Choices: Religious Belief and Social Reality*. Providence: Berg.
- Spangler, Michael  
1983 *Urban Research in Yugoslavia: Regional Variation in Urbanization*. I: M. Kenny & D.I. Kertzer (eds.): *Urban Life in Mediterranean Europe: Anthropological Perspectives*. Urbana: University of Illinois Press.

- Stefansson, Anders H.  
 2000 Det fremmede hjem: Bosniske flygtninges illusioner om hjemlandet. Tidsskriftet Antropologi 41:47-61.  
 2003 Under My Own Sky? The Cultural Dynamics of Refugee Return and (Re)integration in Post-War Sarajevo. Ph.d.-række nr. 25. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.  
 2004a Refugee Returns to Sarajevo and Their Challenge to Contemporary Narratives of Mobility. I: L.D. Long & E. Oxfeld (eds.): Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.  
 2004b Sarajevo Suffering: Homecoming and the Hierarchy of Homeland Hardship. I: F. Markowitz & A.H. Stefansson (eds.): Homecomings: Unsettling Paths of Return. Lanham, MD: Lexington Books.
- Søfting, Gunn H.  
 2002 Finding Home: Lifeworld, Place and Identity among Refugees Returning to Sarajevo. Kandidatspeciale. Department of Social Anthropology, University of Bergen.
- Thomas, Philip  
 2002 The River, the Road, and the Rural-Urban Divide: A Postcolonial Moral Geography from Southeast Madagascar. American Ethnologist 29(2):366-91.
- Todorova, Maria  
 1997 Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press.
- van de Port, Mattijs  
 1998 Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vujovic, Sreten  
 2000 An Uneasy View of the City. I: N. Popov (ed.): The Road to War in Serbia: Trauma and Carthasis. Budapest: Central European University Press.
- World Bank  
 2002 Bosnia and Herzegovina: Local Level Institutions and Social Capital Study, Vol. 1. Washington, DC: World Bank.
- Østergård, Uffe  
 1993 Stater, nationer og etniske grupper i Jugoslavien. Arbejdsrapport. Århus: Center for Kulturforskning.

